

*Nihat Erim Hükûmetleri'nin Haşhaş Politikası**

Ahmet GÜLEN

Öğr.Gör. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

E-Mail: ahmet.gulen@deu.edu.tr

Geliş Tarihi: 13.01.2019 Kabul Tarihi: 22.10.2019

ÖZ

GÜLEN, Ahmet, **Nihat Erim Hükûmetleri'nin Haşhaş Politikası**, CTAD, Yıl 15, Sayı 30 (Güz 2019), s. 363-389.

Türkiye'nin siyasî tarihinde 12 Mart Muhtırası döneminin ayrı bir özelliği vardır. Daha önceki dönemlerden farklı olarak eski CHP'li Nihat Erim'in kurduğu partiler üstü hükûmetlerin karşılaştığı en önemli dış politika sorunlarından birisini haşhaş üretiminin yasaklanması teşkil etmiştir. Süleyman Demirel'in Başbakanlığı döneminden beri ABD'de uyuşturucu bağımlılığını kontrol altına almak isteyen Amerikalı yetkililer, ülke içinde kullanılan uyuşturucunun Türkiye menşeli olduğuna inandıkları için haşhaş ekimini yasaklatma konusunda Erim Hükûmeti'yle temasa geçmişlerdir. İç politikada önemli sorunlarla karşı karşıya bulunan Nihat Erim'in Başbakanlığındaki hükûmet, ABD desteğiyle haşhaş üreticisi çiftçilere farklı geçim kaynakları sağlayabilecekleri düşüncesiyle ve Türkiye'ye yönelik olumsuz algıları değiştirebilme umuduyla haşhaş üretimini yasaklama kararı almıştır. Böylece hem çözüm bekleyen sorunları azaltmak ve hem de ABD'den Türkiye'ye verilecek destek karşılığında haşhaş üretim bölgelerinde farklı yatırım sahalarına yönelmeyi amaçlayan Nihat Erim, kısa süreli Başbakanlığı zamanında bu hedefe ulaşma olanağı bulamamıştır. Erim Hükûmeti'nin

---

* Bu çalışma, yazarın 2018 yılında İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde tamamladığı "Türk Siyasal Hayatında Nihat Erim" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

haşhaş ekiminin durdurulması kararına ne Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın ve ne de askerî yetkililerin karşı çıkması da önemlidir. Devletin üst kademesi arasında görüş birliği halinde alınan; ancak 12 Mart döneminde baskılar sonucu yasaklandığı düşünülen haşhaş üretimine demokrasiye dönüşmesiyle yeniden başlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nihat Erim, Haşhaş, 12 Mart Muhtırası, Richard Nixon, ABD.

ABSTRACT

GÜLEN, Ahmet, **The Poppy Policy of Nihat Erim Governments**, CTAD, Year 15, Issue 30 (Fall 2019), pp. 363-389.

“The March 12 Memorandum” holds a prominent position in the political history of Turkey. Unlike previous periods, one of the most significant foreign policy matters that the Nihat Erim’s supra-governments (a former CHP member) faced was the prohibition of poppy production. The American officials wanted to contact with the Erim Government as they were of the opinion to take control of drug addiction in the United States since the time of Prime Minister Süleyman Demirel. The Erim government, confronted with major problems in domestic politics took the decision of banning poppy production with the support of USA both hoping to alter the negative perceptions towards Turkey and supplying alternative employment for poppy producers. However; Nihat Erim, though he targeted to solve ongoing problems and open new investment areas in the field of poppy production, couldn’t find the change of reaching the target in his short government period. It is of importance that neither the president Cevdet Sunay nor the high military officials opposed to the decision of Erim government. The poppy production which was considered to have been banned by the consensus of high officials during 12 March Period resumed after the return to the democracy.

Keywords: Nihat Erim, Poppy, 12 March Memorandum, Richard Nixon, USA.

Giriş

Türkiye’de Cumhuriyet devrinin ikinci önemli askerî müdahalesi 12 Mart 1971 muhtırasıyla emir komuta zinciri içinde gerçekleşmiş ve 1965’ten beri iktidarda bulunan Adalet Partisi (AP) hükûmetten düşürülmüştür.¹ Muhtırayı veren komutanlar müdahaleye gerekçe olarak “*Parlamento ve hükûmetin izlediği tutum, görüş ve icraatıyla Türkiye’yi anarşi ve kardeş kavgasına sürüklemelerini*” göstermiş ve çıkış yolu olarak “*Anayasanın öngördüğü reformları ve inkalâp kanunlarını Atatürkçü bir görüşle uygulayacak bir kabinenin kurulması*”nı gördüklerini bildirmişler ve “gerekli adımların süratle atılmaması halinde yönetimi doğrudan ele alacakları”² ifadesiyle siyasîlere gözdağı vermişlerdir.

¹ Tefik Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1950’den Günümüze)*, İmge Kitabevi, Ankara, 3.bs., 2004, s. 193., Cumhuriyet, 13 Mart 1971, s. 1.

² *Yeni Asır*, 13 Mart 1971, s. 1.

Askerlerin müdahalesi sonucu bir iktidar devrilirken, kısa süre içinde devletin üst kademesinde yeni Başbakan arayışları da başlamıştır. Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın 12 Mart Muhtırası'nı veren komutanlarla Çankaya'da yaptığı toplantıda Devlet Başkanı, Millet Meclisi'nin açık kalmasını istemiş ve aranan Başbakan adayını bulabilmek için Meclis Albümü'nden isim seçilmesi önerilmiştir. Albümün taranması sırasında komutanlara Kocaeli ili milletvekilleri içinden Nihat Erim'in uygun olup olmadığını soran Sunay'a olumlu yanıt verilmesi üzerine de Erim'in Başbakanlığında karar kılınmıştır.³ Cumhurbaşkanı Genel Sekreteri Cihat Alpan tarafından Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Kocaeli milletvekili Nihat Erim'e gönderilen mesajda,

“Sayın Cumhurbaşkanı, ...anarşik durumu giderecek ve Anayasanın kapsadığı reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak ve Devrim Kanunlarını uygulayacak kuvvetli ve inandırıcı bir Bakanlar Kurulunun, Anayasanın 102nci maddesine göre teşkili için, sizi Başbakan olarak görevlendirmeye istemekte ve partiler üstü bir anlayış ve tutumla çalışmanızı kolaylaştırmak ve sağlamak üzere de, Cumhuriyet Halk Partisinden istifa etmenizi gerekli görmekteyiz...” ifadeleriyle görev kabul etmesinin beklendiği bildirilmiştir.⁴

1945 yılından itibaren CHP saflarında aktif politikanın içinde bulunan Nihat Erim, 19 Mart 1971 tarihinde Genel Başkanı İsmet İnönü'ye hitaben kaleme aldığı mektubunda 12 Mart koşullarında hükümeti kurma görevinin Cumhurbaşkanı tarafından kendisine verildiğini ve ayrıca CHP'den ayrılma şartının öne sürüldüğünü bildirmiştir. Erim mektubunda, “...ülkemize hükümet başkanı olarak hizmet etme çağrısını olumlu karşılamayı, parti mülâhazalarının üstünde bir yurtseverlik borcu olarak görüyorum...” ifadelerinden sonra fevkalade şartlarda CHP'den çekilmesinin anlayışla karşılanacağını umduğunu belirtmiştir.⁵ İnönü'nün muhalefetine⁶ rağmen CHP'den istifa eden Nihat Erim,

³ Güner Öztekin ile yapılan mülakat, İstanbul, 14 Kasım 2014. (Sn. Güner Öztekin, Nihat Erim'in Başbakanlığı döneminde Başbakanlık Özel Kalem Müdürü olarak görev yapmıştır.)

⁴ Cumhurbaşkanı Genel Sekreteri Cihat Alpan'ın Nihat Erim'e gönderdiği mektuptan alıntı. Nihat Erim Özel Arşivi, (Tasnife Girmemiş Özel Evrak), Nihat Erim, Cihat Alpan'ın 18 Mart akşamı kendisini ziyarete gelerek Başbakanlığa kendisinin düşünüldüğünü; ancak bunun için CHP'den ayrılma koşulunun öne sürüldüğünü söylemiştir. Erim cevaben Genel Başkanı İsmet İnönü'yle görüştüğünden sonra cevap verebileceğini ve CHP'den ayrılma şartını kendisinin aleyhine kullanılmaması adına Cumhurbaşkanlığı'ndan gelecek yazılı bir metinle yapabileceğini bildirmiş ve olumlu yanıt almıştır. Nihat Erim, *12 Mart Anıları* (Yay. Haz. Raşit Çavaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 174.

⁵ Kocaeli Milletvekili Nihat Erim'in CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'ye yazdığı mektuptan alıntı. Nihat Erim Özel Arşivi, (Tasnife Girmemiş Özel Evrak).

⁶ İnönü, Erim'e CHP kökenli oluşundan dolayı tartışmaların partiyi yıpratılabileceği konusundaki endişelerini aktarmış ve ayrıca yıllardır çabalayarak oluşturduğu siyasî çabanın heba olacağı uyarısında bulunmuştur. Ancak Sunay'ın kendisine bir fırsat sunduğunu belirten Erim, görevi kabul edeceğini açıklamıştır. Erim, *age.*, s. 175.

Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay tarafından hükûmeti kurmakla görevlendirilmiştir.⁷ Siyasî partilerle temaslardan sonra açıklanan ve “Beyin Kabinesi” olarak lanse edilen I. Erim Kabinesi, 14 bakan Meclis dışından olmak üzere 5 AP’li, 3 CHP’li, 1 Millî Güven Partisi (MGP), 1 bağımsız ve 1 de tabii senatörden oluşmuştur.⁸

Haşhaş Meselesi Ve I. Erim Kabinesi’nin Programı

12 Mart müdahalesinden önce Türkiye ve müttefiki Amerika Birleşik Devletleri (ABD) arasında çıkan başlıca uyuşmazlık meselelerinden birisini “haşhaş” oluşturmuştur.⁹ Haşhaş bitkisi ilaç sanayinden, hayvan yemine pek çok sahada kullanıldığı gibi aynı zamanda “eroîn ve uyuşturucu” imalinde de kullanılan bir hammaddedir. Türkiye’de uzun yıllardan beri üretilen haşhaşın ABD’de 1960’ların sonlarında gençler arasında yayılan uyuşturucu kullanımını etkilediği ve bu ülkenin daha Suat Hayri Ürgüplü’nün Başbakanlığı zamanında konuyu gündeme getirdiği¹⁰ ve asıl olarak da AP dönemi Başbakanı Süleyman Demirel’e haşhaş ekimini yasaklatmaya çalıştığı bildirilmiştir.¹¹ Bazı kesimlere göre 12 Mart’ta Demirel’in düşürülmesinin arka planında ABD ve haşhaş olayı vardır.¹² ABD’den gelen baskı ve telkinlerin bir sonucu olarak Süleyman Demirel’in Başbakanlığı zamanında önce haşhaş ekiminin sınırlandırılabilceği bildirilmiş; ancak Amerikalılar kaçakçılık sorunundan dolayı ekiminin tamamen yasaklanması gereğinden söz etmişlerdir.¹³ Nitekim Demirel Hükûmeti 1970 Ekim ayında Türkiye’de haşhaş üretim alanlarının daratılmasına¹⁴ dair bir karar almışsa da ABD cephesinin beklentisi karşılanmamıştır.¹⁵

⁷ Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay tarafından Nihat Erim’e gönderilen hükûmeti kurmakla görevlendirildiğine dair mektup. Nihat Erim Özel Arşivi, (Tasnife Girmemiş Özel Evrak), *Ulus*, 20 Mart 1971, s. 1.

⁸ *Son Havadis*, 27 Mart 1971, s. 1.

⁹ İsmail Cem, *Tarih Açısından 12 Mart*, Cem Yayınevi, İstanbul, 3.bs., 1993, s. 292.

¹⁰ Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, Hil Yayın, İstanbul, 3.bs., 2007, s. 536.

¹¹ Hüseyin Demirel, *12 Mart’ın İçyüzü: Nasıl Geldi, Nasıl Geçti?*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1977, s. 51 ve 55.

¹² Çetin Yetkin, *Türkiye’de Askeri Darbeler ve Amerika: 27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971, 12 Eylül 1980*, Yeniden Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 4.bs., 2007, s. 139. Yazara göre Bülent Ecevit ve Süleyman Demirel de 12 Mart’ın ardında ABD’nin varlığına inanmaktadır. Eski Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil de 12 Mart’ta verilen muhtıranın Amerika kaynaklı olduğu görüşünü savunmaktadır. Bkz. Yurdakul Fincancıoğlu, *Demirel: Demokrasinin Duraklama Yılları*, Buke Yayınları, İstanbul, 2000, s. 118.

¹³ Faruk Sönmezoglu, *ABD’nin Türkiye Politikası (1964-1980)*, Der Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 58-59.

¹⁴ Suavi Aydın, Yüksel Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 221. Türkiye’de haşhaş üretiminin yıllar içinde kademeli olarak nasıl azaltıldığını görmek adına bazı rakamlara bakmak yardımcı olacaktır. Örneğin 1960’da haşhaş üretilen il sayısı 42 iken, 1961-

I. Erim Kabinesi'nin Meclise sunulan programında haşhaş meselesine de yer verilmiş ve hükûmetin takip edeceği siyaset şu ifadelerle izah edilmiştir: “*Bütün dünya gençliği için kabredici bir âfet halini almış olan afyon kaçakçılığının, her şeyden önce insanlık duygularını incittiği inancında olan Hükümetimiz, bu mesele üzerine önemle eğilecektir. Afyon üreticilerine dahi iyi bir geçim alanı gösterilecektir.*”¹⁶ Nihat Erim'in kurduğu kabinenin programında yer alan bu ifadeler kısa zaman içinde haşhaş meselesine çözüm arayışlarının başlayacağını göstermesi bakımından da önemlidir. Hükûmet programının görüşülmesi sırasında söz alan hatipler açıkça haşhaş konusuna temas etmemekle beraber dış politikadaki hedefleri desteklediklerini bildirmişlerdir. Örneğin MGP adına konuşan Turhan Feyzioglu, partisinin “*Amerika Birleşik Devletleri ile ilişkiler*” konusunda hükûmetle “*tam mutabakat*” halinde olduğunu vurgulamıştır.¹⁷ Aynı biçimde Demokratik Parti (DP) adına görüş bildiren Talat Asal da yeni kabinenin programında dış politikayla ilgili kısımları “*gerçekçi ve kendi programlarıyla uyumlu*” gördükleri için olumlu karşıladıklarını söylemiştir.¹⁸ Nitekim I. Erim Kabinesi, program üzerinde yapılan görüşmelerin sona ermesinin ardından 321 “*evet*” oyuna karşılık, 46 “*hayır*” oyu ile “*ezici bir çoğunlukla*” Meclis'ten güvenoyu almayı başarmıştır.¹⁹ Millet Meclisi'nin aksine haşhaş konusu kabine programının Senato'da görüşülmesi sırasında gündeme gelmiştir. Millî Birlik Grubu adına görüş bildiren Kâmil Karavelioglu, çözüm çabalarının ABD'nin baskısı altında değil, Türkiye'nin çıkarlarına uygun şekilde yapılmasının önemli olduğunu vurgulamıştır.²⁰ Senato üyesi Kasım Gülek de konuşmasında kaçakçılık hadisesi nedeniyle Türkiye'nin itibarını zedeleyen haşhaş meselesinin mutlaka çözülmesi gerektiğini söylemiştir.²¹ Nihat Erim, eleştirilere verdiği yanıtlarda Karavelioglu'nun “*müsterih*” olmasını istemiş ve ardından kabine programında haşhaşla ilgili bölümü kendisinin yazdığını söyleyerek; dünya gençliğini olumsuz etkileyen bu meseleyi haşhaş ekiminden geçimini sağlayan köylünün durumunu

---

62 üretim yılında 30'a, 1963-64'te 25'e, 1967-68'de 18'e, 1969-70 döneminde de 9'a düşürülmüştür. Bkz. Nasuh Uslu, *Çatlak İttifak: 1947'den Günümüze Türk-Amerikan İlişkileri*, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2016, s. 256.

¹⁵ *Türk Dış Politikası Cilt I: 1919-1980* (Ed. Baskın Oran), İletişim Yayınları, İstanbul, 14.bs., 2009, s. 703.

¹⁶ *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 2 Nisan 1971, B: 80, O: 1, C: 12, s. 398.

¹⁷ *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 5 Nisan 1971, B: 81, O: 1, C: 12, s. 423.

¹⁸ *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 5 Nisan 1971, B: 81, O: 1, C: 12, s. 434.

¹⁹ *Cumhuriyet*, 8 Nisan 1971, s. 1., William Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset (1789'dan Günümüze)*, Hil Yayın, İstanbul, 1996, s. 169.

²⁰ *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, 6 Nisan 1971, B: 58, O: 1, C: 64, s. 519.

²¹ *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, 6 Nisan 1971, B: 58, O: 1, C: 64, s. 567.

daha iyi hale getirmeden çözüme götürmeyeceklerini ve bu hususta hükûmete güvenilmesi gerektiğini ifade etmiştir.²²

Başbakan Erim'in Haşhaş Meselesine Dair Açıklamaları Ve ABD İle İlk Temaslar

I. Erim Kabinesi zamanında Türk dış politikasında başta haşhaş konusu olmak üzere ABD ile ilişkiler önemli bir yer teşkil etmiştir.²³ Başbakan Nihat Erim, hükûmetin kuruluşundan kısa bir süre sonra haşhaş meselesine dair düşüncelerini kamuoyuyla paylaşmıştır. Yabancı basın mensuplarıyla yaptığı bir toplantıda konuyla ilgili hükûmetin görüşlerini ve alacakları önlemleri anlatan Erim, dünya gençliğinin karşı karşıya bulunduğu uyuşturucu sorunu konusunda Türkiye'nin kendisine düşen görevi yapacağını söylemiş ve haşhaş ekim ve satışının sıkı şekilde denetim altına alınacağını belirtmiştir. Konunun Meclis gündeminde de olduğunu açıklayan Başbakan Erim, hükûmet olarak 1971 yılı haşhaş üretiminin tümünü satın alma hazırlığında olduklarını da ifade etmiştir. Erim, ayrıca haşhaşın üretildiği bölgelerde farklı üretim alanları ve sanayi konuları geliştirilebileceğini; bu hususta Türkiye'ye teknik ve malî destek verebilecek ülkelerle görüşmeye hazır olduklarını söylemiştir.²⁴ Erim, böylece hükûmet olarak haşhaş ekim alanlarının zaman içinde yerini farklı bir tarımsal ürüne bırakmasını amaçladıklarını ve bunun için diğer devletlerden destek alabilecekleri mesajı vermiştir. I. Erim Kabinesi'nde Başbakan Yardımcısı olarak bulunan Attila Karaosmanoğlu ise haşhaş konusunun kısa sürede Millî Güvenlik Kurulu (MGK) toplantısında gündeme geldiğini ve kendisinin üretimin yasaklanmasından yana olduğunu açıkladığını; çünkü uzun vadede Türk gençliğinin de bu sorundan olumsuz etkileneceğini söylediğini belirtmiştir.²⁵

Başbakan Nihat Erim, göreve başladıktan kısa bir süre sonra ABD Ankara Büyükelçisi William Handley ile bir araya gelmiştir. Çeşitli konulara temas edilen görüşmede sözü haşhaş konusuna getiren Handley, Türkiye'de haşhaşın yerine geçebilecek ikame bir ürün imkânının bulunabileceğinden söz etmiştir. Konuyla ilgili hükûmetin görüşlerini açıklayan Başbakan Nihat Erim, özellikle tarımsal alanda geçimini haşhaştan sağlayan köylüler olduğunu ifade etmiş ve ardından da "*Afyon ekiminin yasaklanmasını köylüye kabul ettirebilmek için ona daha iyi bir hayat*

²² *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, 6 Nisan 1971, B: 58, O: 1, C: 64, s. 571.

²³ Ahmet Gülen, *Türk Siyasal Hayatında Nihat Erim*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2018., s. 564.

²⁴ Başbakan Erim'in Demeçleri ve Konuşmaları (19 Mart 1971-17 Nisan 1972), Anadolu Ajansı, 1972, s. 91. *Nihat Erim Özel Arşivi*, (Tasnife Girmemiş Özel Evrak.)

²⁵ Attila Karaosmanoğlu, *İşmir Karşyaka'dan Dünya'ya...*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 3.bs., 2005, s. 264.

standardı sağlayacak bir imkân göstermek gereklidir.” demiştir.²⁶ Handley ise bu konuda Türkiye'ye yardıma hazır olduklarını da belirttikten sonra Haziran ve Temmuz ayında üretilecek haşhaşın tamamının Toprak Mahsûlleri Ofisi (TMO) tarafından alınabileceğini ve bunun için de Maliye Bakanlığı'nın TMO'ya gerekli parayı vermesinin şart olduğunu söylemiştir. Erim ise Türkiye'nin de uyuşturucu meselesinden ızdırıp çektiğini ve her hâlükârda haşhaş ekimine son verilmesi için bir çözüm bulunmasından memnun kalacağını ifade etmiştir.²⁷ Daha çok karşılıklı temenniler şeklinde geçen bu görüşmede Erim'in “*ülmlü ve çözümden yana*” üslubu ön plana çıkarken, ABD elçisinin bir yandan Türk tarafına ülkesinin beklentilerini iletirken; bir yandan da hükûmete ne yapılacağını “*dikte*” eden bir lisanla konuşması oldukça dikkat çekicidir.

ABD Dışişleri Bakanı'nın Ankara ziyareti öncesinde Amerikan Kongresi'ne sunduğu dış politikaya dair raporda Türkiye'ye de yer ayrılmıştı. Bu rapordaki ifadeler I. Erim Kabinesi'nden haşhaş konusunda beklentileri göstermesi bakımından anlamlıdır. William Rogers'ın raporunda sorunun geçmişi de kısaca özetlenmiş ve şunlar dile getirilmiştir:

“Son iki yıldır... Türkiye'de... afyon üretilmesini kısmak için etkili yollar bulmak amacıyla Türk hükûmetiyle sık sık istişarelerde bulduk. Türk hükûmeti haşhaş ekimine müsaade edilmiş alanı geniş çapta azaltmıştır... Fakat sorunun çapraşık niteliği yüzünden Türkiye'den kaçak afyon sevkiyatının ciddi bir sorun olarak devam etmesi muhtemeldir.”²⁸

Raporda AP döneminde başlayan çabalardan ve haşhaş meselesinin çözümünde alınan mesafelerden söz edilmiş; ancak Nihat Erim Hükûmeti'ne yönelik yeni önlemler alınmasının zorunluluğundan da bahsedilmiştir. Nitekim yeni önlemler kısa zaman içinde ABD'den gelen talepler doğrultusunda ortaya çıkacaktır.

I. Erim Kabinesi'nin önemli isimlerinden Attila Karaosmanoğlu da ABD'li yetkililerle afyon konusunda çeşitli temaslarda bulunmuştur. Karaosmanoğlu, “*Amerikan Yardım Teşkilatı (AID)*” yetkilisiyle bir araya geldiğinde muhababının Türkiye'de haşhaş ihracatının 6 milyon dolar olarak gözüktüğünü ve bu miktarın kolaylıkla ödenebileceğini söylediğini bildirmiştir. ABD'li yetkiliye sorunun daha karmaşık olduğunu anlatan Başbakan Yardımcısı Attila Karaosmanoğlu, afyon bölgelerinde pamuk, keten gibi alternatiflere yönelmek ve hayvancılığı

²⁶ Başbakan Nihat Erim'in ABD Büyükelçisi ile 27 Nisan 1971 tarihinde yaptığı görüşmenin Afyon Sorunu ile ilgili bölümüne ait tutanaktan alıntı. (*Nihat Erim Özel Arşivi*, (Tasnife Girmemiş Özel Evrak.)

²⁷ Başbakan Nihat Erim'in ABD Büyükelçisi ile 27 Nisan 1971 tarihinde yaptığı görüşmenin Afyon Sorunu ile ilgili bölümüne ait tutanaktan alıntı. (*Nihat Erim Özel Arşivi*, (Tasnife Girmemiş Özel Evrak.)

²⁸ *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, Mart 1971, Sayı. 78, T.C. Dışişleri Bakanlığı, s. 97.

geliştirmek gerektiğini açıklamıştır.²⁹ Karaosmanoğlu ayrıca fabrikalar kurmak ve farklı üretim sahalarından elde edilecek ürünlerin ABD pazarına girmesi için en az 300 milyonluk destek ve Amerikan hükümetinin pazar desteği sağlamasının şart olduğunu da bildirmiştir.³⁰ Attila Karaosmanoğlu sözlerinin ABD’li yetkiliyi “şaşırttığını” da ifade etmiştir.

ABD Dışişleri Bakanı’nın Türkiye Ziyareti Ve Haşhaş Meselesine Dair Görüşmeler

ABD Dışişleri Bakanı William Rogers, CENTO Bakanlar Konseyi toplantısında bulunmak üzere 1971 yılı Mayıs ayında Türkiye’ye gelmiştir. Rogers, ziyaret sırasında Başbakan Nihat Erim ile bir araya gelerek iki ülke arasındaki ilişkilere dair karşılıklı fikir teatisinde bulunmuştur. Rogers’ın görüşme sırasında haşhaş meselesinden söz etmemesine rağmen Başbakan Erim, hükümetinin konuyu ciddiyetle ele aldığını söylemiş ve yıllardır politik kaygılarla Meclis’ten geçirilemeyen haşhaş ekimini lisansa bağlayan ve kaçak ekim sorununu ağır şekilde cezalandıran bir yasayı mutlaka yürürlüğe koyacaklarını bildirmiştir.³¹ Ayrıca, Türkiye’nin kaçak afyon üretiminde “gayri meşru ticaret kaynağı” olmasının önleneyeceği de ifade edilmiştir. Bakan Rogers, Türkiye’nin tutumundan memnunkluk duyarak Türk-Amerikan ilişkilerinin “daha güçlü şekilde ve karşılıklı işbirliğine ve anlayışa dayanarak devam edeceği” beklentisi dile getirilmiştir. William Rogers, Başbakan Erim’le görüşmesini basın mensuplarına değerlendirirken iki taraf için de yararlı bir temas olduğundan söz etmiş ve “...iki ülke arasındaki sıkı ekonomik işbirliğini de gözden geçirdik.” demiştir.³² Rogers, Türkiye’den ayrılırken verdiği demeçte de ABD’nin Türkiye’ye karşı bir “narkotik politikası” olmadığını söylemiş ve Erim Hükümetiyle bu hususta yapıcı görüşmelerde bulduklarını ifade etmiştir.³³

ABD Başkanı Nixon’un Haşhaş Ekimi Konusunda Türkiye’den Talepleri

Erim Hükümeti, 1971’in Mayıs ayında haşhaş kaçakçılığının önlenmesi adına TMO tarafından afyona verilen fiyata % 66 oranında zam yapmıştır. Böylece üreticilerin kaçakçılardan ziyade devleti tercih etmeleri beklenmekteydi.³⁴ Bu

²⁹ Karaosmanoğlu, *age.*, s. 264.

³⁰ *Age.*, s. 264-265.

³¹ *Yankı*, 9 Mayıs 1971, s. 11.

³² *Milliyet*, 1 Mayıs 1971, s. 9.

³³ *Milliyet*, 2 Mayıs 1971, s. 9.

³⁴ Çağrı Erhan, *Beyaz Savaş: Türk-Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996, s. 118. Basında çıkan bir haberde zam öncesi afyon kaçakçılarının köylüye bir kilo afyon için TMO’nun resmî fiyatı olan 180 lira yerine 500 lira verdiklerinden söz edilmiştir. Bkz. *Yankı*, 11 Temmuz 1971, s. 4.

artış kararının ardından ABD'nin Türkiye'de üretilen haşhaşı yasaklatma yönündeki en somut girişimi Başkan Richard Nixon'un afyon üreten ülkelerde bulunan büyükelçilerle toplantısında yapılmıştır. 1972 seçimlerine hazırlanan Nixon, ABD kamuoyunun en fazla meşgul olduğu başlıklardan birisi sayılan "beyaz zehir" kullanımı hususunda somut bir şeyler yapabilme arzusu içindeydi.³⁵ Nitekim Washington'da düzenlenen Dışişleri Bakanı Rogers'ın da katıldığı toplantıda Türkiye, Tayland, Güney Vietnam gibi ülkelerde görev yapan elçiler hazır bulunmuştur.³⁶ Nixon, elçilerle yaptığı görüşmeye dair Kongreye gönderdiği mesajda ABD'de tüketilen uyuşturucu maddenin dış kaynaklı olduğunu tekrarlamış ve sorunun çözümünde uluslararası işbirliği gerektiğini söylemiştir. Nixon ayrıca "Eroin üretimine son verilmesinin tek etkili yolu afyon ekimine son vermektir. Bunu uluslararası bir amaç olarak teklif ediyorum." ifadesiyle ABD'nin bu konudaki kararlılığını vurgulamıştır.³⁷

Nixon'un büyükelçilerle yaptığı toplantıya dair ayrıntılar Türk basınına da yansımıştır. Haberlere göre Türkiye'de görev yapan William Handley, haşhaş konusunda Nihat Erim Hükümeti'nin ABD baskısı karşısında "Türk çiftçisi Amerika'ya satıldı" şeklindeki bir propagandadan dolayı çok zor durumda kalabileceğini söylemiştir. Aynı haberde Başkan Nixon'un Handley'e şu talimatı verdiği de kaydedilmiştir: "Konuşmayı kesme ve iş yapma zamanı gelmiştir. Afyon ekimini tamamen durdurma konusunda Türklerden kesin bir mutabakat alınız. Buna karşılık gerekli olan teklifte de bulununuz."³⁸ Ayrıca Türkiye'de yasaklama kararı alınması halinde iktisadi yardımların yanı sıra 35 milyon dolar verileceği de bildirilmiştir.³⁹ Nixon'un verdiği kesin talimatın yansımaları Handley ile Erim arasında Ankara'da yapılacak görüşme sırasında ortaya çıkacaktır. Bu arada Amerikan Senatosu'nda yer alan bazı parlamenterler Türkiye'nin haşhaş üretimine son vermediği takdirde bu ülkeye yapılan askerî yardımların kesilmesini dahi teklif etmişlerdir.⁴⁰

³⁵ Cem, *age.*, s. 293.

³⁶ *Milliyet*, 15 Haziran 1971, s. 3.

³⁷ *Milliyet*, 19 Haziran 1971, s. 3.

³⁸ "Nixon'un Handley'e mesajı", *Yankı*, 18 Temmuz 1971, s. 5.

³⁹ Erhan, *age.*, s. 119.

⁴⁰ "Nixon'un Handley'e mesajı", *Yankı*, 18 Temmuz 1971, s. 5.

Nixon'un Talepleri Karşısında Başbakan Nihat Erim'in Değerlendirmeleri

William Handley, Türkiye'ye döndükten sonra 21 Haziran 1971 tarihinde⁴¹ Ankara'da Başbakan Nihat Erim ve Türk yetkililerle bir araya gelmiştir. Söz konusu görüşmede Dışişleri Bakanı Osman Olcay ve Başbakan Yardımcısı Atilla Karaosmanoğlu da yer almıştır. Görüşme ABD'nin Erim Hükûmeti'ne ve dolayısıyla Türkiye'ye kurmak istediği baskıyı göstermesi bakımından önemlidir. William Handley, görüşmede önce Washington'da hayatının en önemli toplantısına katıldığını vurgulamış ve ardından Nixon'un konunun ABD'nin "bir numaralı" meselesi olduğunu söylediğini anlatmıştır. Handley, ABD'ye giren uyuşturucu maddenin çoğunun Türkiye'den geldiği tezini yineleyerek toplantıda en çok kendisinin söz aldığını da belirtmiştir.⁴² Handley, arkasından ABD Başkanı Richard Nixon'un Başbakan Erim'e gönderdiği mesajla ilgili olarak özetle şunları söylemiştir: "Afyon konusunun ilişkilerimizin tümü üzerine gölge düşürmesinden çok endişe duyulmaktadır. [Sayın Başkan] ilişkilerimizi tehlikeden korumak istemektedir. Ancak Kongre tarafından müeyyide uygulanmasını kontrol edememek durumunda kalabilir."⁴³ Nixon'un üstü kapalı tehdit içeren mesajının devamını da ileten Handley, "Türkiye'nin yapabileceği en kıymetli yardım, şimdiden sonra başbaşa ekimi yapılmayacağına derhal karar vermek, 1971 Eylülünden itibaren ekimi durdurmaktadır..." sözleriyle ABD'nin Nihat Erim Hükûmeti'nden beklentisini somut bir şekilde ortaya koymuştur.⁴⁴

ABD'nin Ankara Büyükelçisi William Handley, aynı görüşmede afyon ekiminin yasaklanması ve üretilen haşhaşın devlet tarafından satın alınması halinde Türkiye'ye iktisadi ve askerî yardımların haricinde ek ve hibe niteliğinde şu yardımları yapacaklarını söylemiştir:

- “1. Çiftçinin zararını ve döviz kaybını karşılamak üzere 3 yıl içinde 10 ila 15 milyon dolar sağlanması,
2. 1971 yılında ekim yapmaktan vazgeçecek köylüye yıl içinde TMO'ya satacakları afyondan elde edeceklerinin % 110'unun 3 yıl süreyle ödenmesi,
3. Bölgede kurulacak yeni sanayi-tarım sahalarının finansmanı için hibe esasıyla ek fonların sağlanması. Ek fonlar için Dünya Bankası teşvik

⁴¹ Çağrı Erhan, ABD'den dönen Handley ile Türk yetkililer arasında ilk görüşmenin 24 Haziran'da yapıldığını yazmıştır. Erhan, *age.*, s. 119., Erim'in özel arşivindeki belgelere göre ilk görüşme 21 Haziran tarihinde yapılmıştır.

⁴² Başbakan Nihat Erim'in ABD Büyükelçisi ile 21 Haziran 1971 tarihinde yaptığı görüşmeye dair tutanaktan alıntı. (*Nihat Erim Özel Arşivi*, (Tasnife Girmemiş Özel Evrak.)

⁴³ Başbakan Nihat Erim'in ABD Büyükelçisi ile 21 Haziran 1971 tarihinde yaptığı görüşmeye dair tutanaktan alıntı. (*Nihat Erim Özel Arşivi*, (Tasnife Girmemiş Özel Evrak.)

⁴⁴ Başbakan Nihat Erim'in ABD Büyükelçisi ile 21 Haziran 1971 tarihinde yaptığı görüşmeye dair tutanaktan alıntı. (*Nihat Erim Özel Arşivi*, (Tasnife Girmemiş Özel Evrak.)

edilecektir.” “Bütün bunlara rağmen 30 Haziran’a kadar böyle bir kararname çıkmaz ise Kongre, Amerika’daki baskılarla ilişkileri zora sokacak tedbirlere başvurabilir.”⁴⁵

Görüşmeye katılan Dışişleri Bakanı Osman Olcay, hükûmet olarak ilk kez ABD ile bir meseleyi ele aldıklarını; ancak olayın “Johnson Mektubu” havasına büründüğünü ve Türk kamuoyuna “memleketimize bir şeyden vazgeçmesi için baskı yapıldığı şeklinde” yansıdığını vurgulamıştır. Olcay, bu olayın Türkiye’nin ABD’de geçen bir olaydan dolayı kınanması şeklinde algılandığını da belirtmiştir.⁴⁶ Olcay, ABD’li yetkililerin ülkelerinde kamuoyunu bu konuda yeterince aydınlatmadıklarını da ifade etmiştir. Amerikan Büyükelçisi Handley’in haşhaş üreten ülkelerden Hindistan’ın denetim ve kontrolü başarıyla sağladığını oysa Türkiye’nin senelerdir “ihlallerde” bulunduğunu vurgulaması karşısında Başbakan Yardımcısı Atilla Karaosmanoğlu, ABD’nin tekliflerinin yetersizliğini öne sürmüş ve “meselenin vahametinin” tam anlaşılmadığının altını çizmiştir.⁴⁷ Handley’in Türkiye’ye tazminat ödeneceğini yinelemesinden sonra Karaosmanoğlu’nun bir kez daha ABD’nin meseleyi ciddiyetle ele aldığını düşünmediğini ifade etmesi dikkat çekicidir.⁴⁸

Başbakan Nihat Erim, Handley’in açıklamalarını ve Türk yetkililerin karşı tezlerini dinledikten sonra sözü alarak kabine programına haşhaş maddesini kendisinin koyduğunu hatırlatmıştır. Erim, daha önceki görüşmelerde karar alabilmeleri için Türk köylüsüne daha iyi geçim şartlarının temininin gereğinden söz ettiğini de anımsatmış ve şunları söylemiştir:

“...Bu bakımdan Büyükelçinin sözlerinin başında bir nevi baskı ve tehdit havası taşıyan sözlerinin bugünkü konuşmada yeri olamaması gerekir. Çünkü Amerika’ya giren afyonun, eroinin mutlaka Türkiye’den gittiği sabit değildir. Selefim [önceki Başbakan Süleyman Demirel] iddia eder ki bu y[Y]ahudi propagandasıdır. Orta Doğu politikamıza karşı Amerika’da bunu yaymaktadırlar. Ben bunları münakaşa etmiyorum. İnsanî mesele olarak buna

⁴⁵ Başbakan Nihat Erim’in ABD Büyükelçisi ile 21 Haziran 1971 tarihinde yaptığı görüşmeye dair tutanaktan alıntı. (*Nihat Erim Özel Arşivi*, (Tasnife Girmemiş Özel Evrak.)

⁴⁶ Başbakan Nihat Erim’in ABD Büyükelçisi ile 21 Haziran 1971 tarihinde yaptığı görüşmeye dair tutanaktan alıntı. (*Nihat Erim Özel Arşivi*, (Tasnife Girmemiş Özel Evrak.)

⁴⁷ Başbakan Nihat Erim’in ABD Büyükelçisi ile 21 Haziran 1971 tarihinde yaptığı görüşmeye dair tutanaktan alıntı. (*Nihat Erim Özel Arşivi*, (Tasnife Girmemiş Özel Evrak.)

⁴⁸ Karaosmanoğlu’nun anılarında bu toplantıya dair farklı bilgiler mevcuttur. William Handley’e haşhaş meselesinin maliyetini soran Karaosmanoğlu, “Milyonlarca dolar” cevabını aldıktan sonra “...Buraya müzakere için gönderdiğimiz memur maliyet meselesini bir 6 milyon dolar ödeyip çözmek istiyor.” yanıtını vermiştir. Hükümetin düşündüğü çözüm şeklini anlatan Başbakan Yardımcısı Karaosmanoğlu, ABD’nin kendi taleplerine cevap vermemesi halinde kısa zaman içinde hükümetlerin yasağı kaldırma baskısı altında kalarak; bunu yapabilecekleri uyarısında bulunmuştur. Karaosmanoğlu, *age.*, s. 266.

son vermek kudretini, ancak köylüye afyondan kazandığı paranın daha fazlasını başka türlü sağlayarak bulabiliriz...”⁴⁹

Nihat Erim, ABD'nin sunduğu tekliflerin kalıcı çözüm olarak kabul olunamayacağını ve bu tekliflerle Türk kamuoyunun karşısına çıkamayacağını da vurgulamıştır. Başbakan Nihat Erim, hem ABD'den gelen tehdit yahut baskılarla hareket etmeyeceklerini muhatabına bildirmiş ve hem de bakanlarının yaptıkları izahlarda olduğu gibi hükümet olarak ancak geçimini haşhaştan sağlayan köylüyü alternatif ve sürekli bir gelir kaynağı sunulmadan harekete geçmeyeceklerini kararlılıkla bildirmiştir.

Görüşme sırasında en yetkili isimden Türkiye'nin ABD tekliflerini yetersiz bulunduğunu öğrenen William Handley, Ekim 1972 itibarıyla yasaklanması durumunda 10-15 milyon dolar civarında tazminat ödeneceğini ve bunun reddi halinde yeni talimat istemesinin gerekeceğini açıklamıştır. Yeni kurulacak tarım-sanayi tesislerine dair Türk tarafının rakam söylemesini isteyen Handley, Karaosmanoğlu'ndan 3 yılda herhangi bir tesis kurulamayacağı ve bunun zaman alacağı yanıtını almıştır.⁵⁰ Toplantı ABD'den gelecek yeni önerilere açık olduğu mesajıyla sona ermiştir.

Başbakan Nihat Erim ve bakanlarla ABD Büyükelçisi arasındaki görüşmeden sonra haşhaş meselesi MGK toplantısında yeniden gündeme gelmiştir. Başbakan Yardımcısı Attila Karaosmanoğlu, ABD'li Handley'e söylediklerinin tepki çektiğini ifade ederek şunları kaydetmiştir:

“Toplantıda Cumhurbaşkanı ve Genelkurmay Başkanı benim bir bezirgân gibi pazarlık yapmamdan utandıklarını ve askerlerimizin giydiği faniladan ayaklarındaki postallara kadar her şeyin Amerika'dan geldiğini, onun için meseleye farklı bir yaklaşım... olması gerektiğini söylediler. Ben meseleyi nasıl gördüğümü, proje maliyeti hesaplarımızı nasıl yaptığımızı anlattım. Toplantıdan çıkarken Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur beni kutladı... Ertesi gün Nihat Bey bana Amerikalılarla müzakereleri kendisinin yapacağını söyledi...”⁵¹

Cumhurbaşkanı Sunay ve Genelkurmay Başkanı Org. Memduh Tağmaç'ın bir anlamda Türkiye'nin ABD'ye muhtaç bir durumda olduğunu ilan eden sözlerinden sonra Başbakan Erim'in müzakere sürecini üstlenmesi anlamlıdır. Dolayısıyla MGK'da ifade edilen bu sözlerden sonra Erim Hükümeti'nin haşhaşın yasaklanması karşılığında ABD'den elde edebilecekleri de sınırlanmıştır. Çünkü ne Sunay, ne de Tağmaç, Amerika'yla sıkı pazarlıklardan

⁴⁹ Başbakan Nihat Erim'in ABD Büyükelçisi ile 21 Haziran 1971 tarihinde yaptığı görüşmeye dair tutanaktan alıntı. (*Nihat Erim Özel Arşivi*, (Tasnife Girmemiş Özel Evrak.)

⁵⁰ Başbakan Nihat Erim'in ABD Büyükelçisi ile 21 Haziran 1971 tarihinde yaptığı görüşmeye dair tutanaktan alıntı. (*Nihat Erim Özel Arşivi*, (Tasnife Girmemiş Özel Evrak.)

⁵¹ Karaosmanoğlu, *age.*, s. 266.

yana olmadıklarını ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla bu tutumun Erim Hükûmeti'nin hareket alanını kısıtladığı da yadsınamaz bir gerçektir.

Erim Hükûmeti'nin Haşhaş Politikası'na Karşı Partilerin Eleştirileri

Nihat Erim Hükûmeti'nin ABD'den gelen Türkiye'de haşhaş üretiminin yasaklanmasına dair talepleri karşısındaki tutumu Meclis'te yapılan görüşmelerde zaman zaman ele alınmıştır. Haziran ayında afyonun kaçak ekiminin önlenmesi için Parlamento'ya sunulan kanun tasarısının görüşülmesi sırasında milletvekilleri hükûmetin siyasetine dair görüşlerini dile getirmişlerdir. CHP Malatya Milletvekili Hakkı Gökçe, Türkiye'de 1960 yılından beri aşamalı olarak haşhaş ekilen sahaların daraltıldığından söz etmiş ve ardından özellikle Amerika'dan gelen telkinlerden söz ederken, diğer üretici ülkelerden ziyade Türkiye'ye "haşhaş ekme, afyon üretme" denildiğini belirtmiştir. Gökçe, haşhaşın Türk köylüsünün temel üretim maddelerinden birisi olduğunu ve ayrıca ihraç kalemi olarak da değeri bulunduğunu vurgulamış ve "...Türkiye'de haşhaş ekimi yapılmalıdır. Tetkikatı yapılmalıdır, kaçağa giden mallar için cezai müeyyideler ağırlaştırılmalıdır. Fakat köylünün, bilhassa Anadolu köylüsünün ekme bedeli olan haşhaş ekimini yasak kararı reddedelim."⁵² sözleriyle partisinin görüşünü açıklamıştır. AP adına görüş bildiren Afyon milletvekili Şevki Güler, konuşmasında ABD tarafından kurulmak istenen baskılardan bahsetmiştir. ABD'lilerin daha Demirel'in Başbakanlığı sırasında afyonun sınırlandırılmasına dair baskılarını anımsatan Güler, Türk köylüsünün de düşünülmesi gerektiğini ifade ettikten sonra; tasarıyı haşhaş üretimini ekiminden pazarlamasına kadar kontrol edecek niteliği nedeniyle desteklediklerini söylemiştir.⁵³

Meclis'te yapılan müzakerelerde Erim Hükûmeti'nin politikasını eleştiren milletvekilleri de olmuştur. Adıyaman milletvekili Yusuf Ziya Yılmaz, haşhaş ekimini yasaklamanın örneğin Hindistan'da çay; Çin'de pirinç ekiminin yasaklanmasıyla eşdeğer olduğunu savunmuştur. Haşhaştan geçimini sağlayan köylüye verecek ikame bir ürün olmadığını da belirten Yılmaz, "Hükümet ve Yüce Mecliste de oylarımızla Türk köylüsüne en büyük cezayı vermişiz demektir."⁵⁴ değerlendirmesinde bulunmuştur. Yılmaz, hazırlanan kanunun aleyhinde olduğunu ve bundan fayda beklenemeyeceğini de söyledikten sonra köylüler arasında ihbar mekanizmasını arttıracığını da sözlerine eklemiştir.⁵⁵

⁵² Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 18 Haziran 1971, B: 116, O: 2, C: 14, ss. 456 ve 460.

⁵³ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 18 Haziran 1971, B: 116, O: 2, C: 14, ss. 462 ve 463.

⁵⁴ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 21 Haziran 1971, B: 117, O: 1, C: 14, s. 505.

⁵⁵ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 21 Haziran 1971, B: 117, O: 1, C: 14, s. 505.

ABD'den Gelen Yeni Teklifler Karşısında Başbakan Erim'in Değerlendirmeleri

Meclis'te Erim Hükûmeti'nin haşhaş politikasının değerlendirildiği günlerde Başbakan Nihat Erim, 25 Haziran'da bir kere daha ABD Ankara Büyükelçisi William Handley ile bir araya gelmiştir. Gölçük'teki mülâkatta Başbakan Yardımcısı Atilla Karaosmanoğlu da bulunmuştur. Handley, kaçak ekim meselesi için tazminat ödenmesinin zorluğundan söz ederek teklif ettikleri 10-15 milyon doları halen yapılmakta olan yardımın devam etmesi imkânlarıyla beraber düşünülmesi gerektiğini söylemiştir. Handley, ayrıca Washington'dan kendisine yeni bir talimat geldiğini de açıklamış ve buna göre 10-15 milyon doların 10 milyon dolar daha arttırılarak 3 yıl içinde ödenmesinin planlandığını; kendisinin de buna ilaveten 1972 mali yılında ödenmek üzere bir 10 milyon dolar daha verilmesi için ülkesinden talepte bulunabileceğini söylemiştir.⁵⁶ Handley, bu yeni tekliflerin de reddi durumunda ABD Kongresi'nin Nixon Hükûmeti üzerinde büyük baskı kuracağını ve bundan da Türk-Amerikan münasebetlerinin olumsuz etkileneceğini de bildirmiştir.

ABD'li yetkililerin sürekli olarak haşhaş üretiminin yasaklanmaması halinde iki ülke arasındaki ilişkilerin bozulabileceği kozunu ortaya koymalarına karşılık Başbakan Nihat Erim, Türkiye'de haşhaş ekimine tamamen son vermeye hazır olduğunu; ancak buna karşılık afyon üreticisine daha iyi bir hayat şartı teklif edilmesinin şart olduğunu yinelemiştir. Erim, ayrıca bunun için hem kısa vadede tazminat koşulunun ve hem de uzun vadede alternatif geçim olanakları sorununun açık şekilde halledilmesi gerektiğine işaret etmiştir. Erim, vurguladığı noktaların yapılmaması halinde Türk kamuoyu ve Parlamento önünde meseleyi savunamayacağını da açık bir dille vurgulamıştır.⁵⁷ Başbakan Yardımcısı Karaosmanoğlu söz alarak meselenin çözümü yolunda Türk tarafının karşı karşıya bulunduğu zorlukların ABD tarafından anlaşılmasını gerektiğini söylemiştir.

Türk tarafının kesin tutumu karşısında William Handley, bir kez daha aynı vaatleri tekrarlamıştır. Handley, soruna bir çözüm yolu bulabilmek adına sundukları 25 milyon dolarlık hibe tutarının muhtemelen 35 milyon dolara çıkabileceğini ve bunun Türk lirası karşılığında büyük bir miktara tekabül ettiğini bildirmiştir. Bu parayla Türkiye'de önemli işler yapılabileceğini de vurgulayan Handley, bir kez daha "tehdit" kozunu gündeme getirerek bunun yapılmaması durumunda askerî yardım da dahil olmak üzere tüm Amerikan yardımının

⁵⁶ Başbakan Nihat Erim'in ABD Büyükelçisi ile 25 Haziran 1971 tarihinde yaptığı görüşmeye dair tutanaktan alıntı. (*Nihat Erim Özel Arşivi*, (Tasnife Girmemiş Özel Evrak.)

⁵⁷ Başbakan Nihat Erim'in ABD Büyükelçisi ile 25 Haziran 1971 tarihinde yaptığı görüşmeye dair tutanaktan alıntı. (*Nihat Erim Özel Arşivi*, (Tasnife Girmemiş Özel Evrak.)

kesilebileceğini söylemiştir.⁵⁸ Başbakan Nihat Erim ise ortaya konan teklifle meselenin kendisi açısından bir çözüme kavuşmadığını bildirmekle yetinmiştir.⁵⁹ Büyükelçi William Handley kanalıyla ABD ile yürütülen müzakerelerde Başbakan Nihat Erim, haşhaş ekiminin yasaklanması kararı karşılığında Türkiye'ye ödenecek yardım miktarını yetersiz bulmuştur. Erim, müzakerelerde de Türk köylüsüne alternatif geçim sahaları sunulmadığı takdirde yasaklama kararının izahını kamuoyuna yapamayacağını da savunmuştur. Ancak bu görüşmelerden kısa bir süre sonra haşhaş ekiminin yasaklanmasına dair karar çıkartılacaktır.

I. Erim Hükûmeti'nin Haşhaş Ekimini Yasaklama Kararı Ve Tepkileri

ABD'li yetkilerle yürütülen müzakerelerin ardından 1971 yılı Haziran ayı sonunda toplanan Bakanlar Kurulu, "Türkiye'de 1972 sonbaharından itibaren haşhaş ekimi, ve afyon ekimini kesin olarak yasaklama" kararı almıştır.⁶⁰ Erim Hükûmeti'nin çıkardığı kararnameyle haşhaş ekiminin Türkiye sınırları içinde men edilmesine dair düzenlemenin zamanlaması ABD'nin "aceleciliği" ile de uyumlu gözükmektedir. Çünkü; William Handley'in Başbakan Erim'le 21 Haziran günü yaptığı mülâkatta, "Endişemiz şudur ki, 30 Hazirana kadar böyle bir kararname çıkmaz ise, Kongre Amerika'daki tazyik sonucu ilişkilerimizi zor duruma sokacak tedbirlere başvurabilir..." ifadesi kullanılmıştı.⁶¹ Dolayısıyla Nihat Erim Hükûmeti, ABD'li yetkililerin söz ettiği mühlet dolmadan kararnameyi çıkartmıştır. Bu yönüyle her ne kadar kararın Amerika baskısı altında alınmadığı iddia edilse de kararnamenin çıkış tarihiyle ABD'nin verdiği süre arasındaki uyum baskı altında karar alındığı tezini güçlendirecek niteliktedir.

Başbakan Nihat Erim, haşhaş üretimin ve ekiminin yasaklanması kararına dair geniş açıklama yaparak hükûmetin gerekçeleri hakkında kamuoyuna bilgi

⁵⁸ Başbakan Nihat Erim'in ABD Büyükelçisi ile 25 Haziran 1971 tarihinde yaptığı görüşmeye dair tutanaktan alıntı. (Nihat Erim Özel Arşivi, (Tasnife Girmemiş Özel Evrak.)

⁵⁹ Başbakan Nihat Erim'in ABD Büyükelçisi ile 25 Haziran 1971 tarihinde yaptığı görüşmeye dair tutanaktan alıntı. (Nihat Erim Özel Arşivi, (Tasnife Girmemiş Özel Evrak.)

⁶⁰ *Cumhuriyet*, 30 Haziran 1971, ss. 1-7. Haberin detayında kısaca Afyon, Kütahya, Burdur ve Isparta olmak üzere dört ilde üretim faaliyetlerine son verileceği ve haşhaştan sağlanan gelirler konusunda kayıp yaşayan köylülere TMO'nun uygun miktarda tazminat vereceği bildirilmiştir. Yasaklama kararı aynı zamanda Denizli ve Uşak'ın tamamında ve Konya ilinin beş ilçesinde 1971 sonbaharı itibarıyla ekim ve üretimin yapılamayacağını da bildiriyordu. *Son Havadis*, 30 Haziran 1971, s. 7. Haşhaş ekiminin yasaklanması kararı karşılığında ABD, Türkiye'ye 3 yıllık bir süre için 35 milyon dolar kredi sağlamayı taahhüt etmiştir. 20 milyon doların haşhaştan gelir sağlayıcılara farklı gelir kaynakları ve iş imkanları sağlayacak projeler için ayrılacaktı. 15 milyon doları ise yasal haşhaş ihracatından doğacak kayıpların telafisi için ödenecekti. 1974 Temmuz ayına dek Türkiye'ye ABD tarafından ödenen miktar 20 milyon dolar tutarındaydı. Uslu, *age.*, ss. 264-265.

⁶¹ Başbakan Nihat Erim'in ABD Büyükelçisi ile 21 Haziran 1971 tarihinde yaptığı görüşmeye dair tutanaktan alıntı. (Nihat Erim Özel Arşivi, (Tasnife Girmemiş Özel Evrak.)

vermiştir. Erim açıklamasında son dönemde uyuşturucu kullanımındaki artışın tehlikeli bir hal aldığından söz etmiş ve “Gençleri bu illetten korumak büyük bir insanlık görevi haline almıştır.” ifadesini kullanmıştır. Parlamento’nun da onayladığı hükümet programında bu sorunun çözümünü ele aldıklarını anımsatan Başbakan Erim, sözü afyon kaçakçılığı meselesine getirerek; “Uluslararası çapta örgütlenmiş bir kaçakçılık şebekesinin Türkiye için siyasî ve iktisadî bir mesele teşkil ettiği muhakkaktır. Bunların memleketimizin itibarı ile daha fazla oynamalarına izin verilmeyecektir.” demiştir.⁶² Farklı ülkelerde “canı yananların vebalinin Türkiye’ye yüklenmeyeceğini ve buna son vermeye kararlı olduklarını” da bildiren Nihat Erim, haşhaştan kazanç sağlayanların mağduriyetinin önleneyeceğinin altını çizerek;

“...halen ekim yapmış olan 7 ildeki çiftçilere kaybedecekleri gelirlerini karşılamak üzere önümüzdeki yıldan itibaren tazminat verilecektir... Ayrıca, bu çiftçilerin kaybolan gelirlerini başka yollardan yerine koymak, onlara başka geçim imkânları sağlamak için de bölgede gerekli uzun vadeli yatırımlar yapılacaktır. Bu yatırımlar meyvelerini verinceye kadar köylüye tazminat ödenmesine devam edilecektir...”

ifadeleriyle üreticilerin zararlarının karşılanacağını ilan etmiştir.⁶³

CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, Başbakan Nihat Erim’in 12 Mart döneminde sürekli temasta olduğu ve görüşlerine değer verdiği kişilerin başında gelmekteydi.⁶⁴ Dolayısıyla haşhaş ekiminin yasaklanması kararı karşısında İsmet Paşa’nın düşünceleri Erim açısından önem taşımaktaydı. Nitekim İnönü, Başbakan Erim’in haşhaş üretiminin dair fikirlerini öğrenmek istemesi karşısında şu değerlendirmeyi yapmıştır: “...tebrik ederim, büyük bir cesaretli karar aldı. Kendisinin akıllı olduğunu bilirdim, bunun bir örneğini daha vermiş oldu...”⁶⁵ İsmet Paşa’nın olumlu görüş bildirmesinden memnunluk duyan Erim’in aldığı kararın Meclis’te de çok fazla tenkide uğramamış olması dikkat çekicidir.

Denizli Milletvekili İlhan Açıkalın, Meclis’te Erim Hükümeti’nin haşhaş yasağına dair kararını tenkit eden sayılı milletvekillerinden birisidir. Açıkalın, 1965’ten beri gelen tüm kabinelerin haşhaş meselesine dair süreci kötü yönettiklerinden söz etmiş; “Haşhaş mevzuunda bir yönü ile insanîyet perdesi arkasında, gerçek yönü ile büyük ekonomilerin pazarlıkları ve kulis faaliyetleri vardır.” değerlendirmesinde bulunmuştur. Erim Kabinesi’nin dış baskılara boyun eğdiğini de ifade eden Açıkalın, köylüye ödeneceği öne sürülen tazminatın belirsizliklerle dolu olduğunu da bildirmiştir.⁶⁶

⁶² *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, Haziran 1971, Sayı. 81, T.C. Dışişleri Bakanlığı, ss. 137-138.

⁶³ *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, Haziran 1971, Sayı. 81, T.C. Dışişleri Bakanlığı, s. 139-140.

⁶⁴ Gülen, *agt.*, s. 529.

⁶⁵ Erim, *age.*, s. 236.

⁶⁶ *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 30 Haziran 1971, B: 122, O: 1, C: 15, s. 70.

Basındaki değerlendirmelere geçmeden önce 12 Mart rejimi hakkında erken dönemde kaleme alınan bir kitapta yer alan yorumdan söz etmek gereklidir. Türkiye’de genel anlamda tarımda dışa bağımlılığın yabancı sermaye ve ihracatçı aracılığıyla yapıldığından söz edilen yorumda, “12 Mart rejimi bu bağımlılığa yeni ve dünyada az görünen bir örnek kattı. Amerikan baskısı ile haşhaş ekimine aniden son verildi. Haşhaş köylüsüne ne yeni bir ürün, ne de yeni bir istihdam kaynağı getirildi...” ifadeleriyle Erim Kabinesi’nin tutumu tenkit edilmiştir.⁶⁷ Basında da Erim Hükûmeti’nin haşhaş ekiminin yasaklanmasına ilişkin aldığı karar eleştirel bir bakış açısıyla irdelenmiştir. Şevket Süreyya Aydemir’in değerlendirmesinde yasaklamanın “şaşkınlıkla” karşılandığı belirtilmiş ve “Bu karar, büyük bir dünya rekorunun ve kapıları bir türlü açılmamış bir hazinenin ölüm kararıdır...” yorumunda bulunarak, “...Bu ölümün ardından ağlamak mı, yoksa derin derin düşünmek mi daha doğrudur?..” sorusunu sormuştur.⁶⁸ Muhafazakâr kesimden Ahmet Kabaklı da Türkiye’nin elindeki büyük bir fırsatı değerlendiremediğini öne sürmüş ve “...o kadar aleyhinde konuştuğumuz aslında bize hiçbir ziyarı dokunmayan, isteseydik biz bay edecek olan haşhaşı korkarım ki çok arayacağız. Korkarım, Allahın bir nimetini, dostluk belasına ve “insaniyetçilik” fiyakasına bırakmış bulunuyoruz.” tespitinde bulunmuş ve devleti yönetenlere henüz zaman varken başka bir yöntemin bulunmasını önermiştir.⁶⁹

Türkiye’de afyon üretimine dair getirilen yasaklama kararı ABD’de geniş yankı uyandırmıştır. Uzun zamandır söz konusu yasaklama hakkında Türkiye’ye baskı uygulayan ABD Başkanı Richard Nixon, Başbakan Nihat Erim için “övgü dolu ifadeler” kullandığı mesajında; “...bu ileri görüşlü adım, yakında diğer ülkeler tarafından da uygulanacağına inandığımız bir örnek teşkil edecektir.” demiş ve Türkiye ile işbirliğinin süreceğini ifade etmiştir.⁷⁰ Karar Amerikan Senatosu’nda da sitayişle karşılanmış ve Başbakan Erim’in şahsiyetinde hükûmetin aldığı karar, “İnsanlık adına, takdire değer hareket” olarak değerlendirilmiştir.⁷¹

Haşhaş Ekiminin Yasaklanmasına Dair Alınan Kararın Nedenleri

Hükûmet yetkilileriyle ABD’liler arasında yürütülen müzakerelerin sonucunda Başbakan Nihat Erim, haşhaş ekiminin yasaklanmasına dair karar almıştır. Erim, her ne kadar müzakerelerde Amerikan tekliflerini tatmin edici bulmasa da netice itibarıyla -kendi ifadelerinde belirttiği gerekçeye göre- Türkiye’nin çıkarlarını düşünerek bu doğrultuda bir karara varmıştır. Nihat

⁶⁷ Ahmet Aker, *12 Mart Döneminde Dışa Bağımlı Tekelleşme*, Sander Yayınları, İstanbul, 1975, s. 68.

⁶⁸ Şevket Süreyya Aydemir, “Olaylar ve Görüşler: “Haşhaşın Ardından!”, *Cumhuriyet*, 5 Temmuz 1971, s. 2.

⁶⁹ Ahmet Kabaklı, “Gün Işığında: “Şu Bizim Haşhaş”, *Tercüman*, 18 Temmuz 1971, s. 2.

⁷⁰ *Dışişleri Bakanlığın Belleteni*, Haziran 1971, Sayı. 81, T.C. Dışişleri Bakanlığı, s. 141.

⁷¹ *Hürriyet*, 4 Temmuz 1971, s. 1.

Erim, öncelikle zaten kendisinden evvelki dönemde üretim sahalarının sınırlandırılmış olduğunu anımsatmış ve ardından da “Başta Amerika olmak üzere bütün dünya kamuoyunu etkileyecek bir jest yapabilirdik.” ifadesiyle yasaklama kararının gerekçelerinden birisini dile getirmiştir.⁷² 12 Mart rejiminin ilk Başbakanı Nihat Erim, aynı zamanda haşhaşın bütün Türkiye çapında üretiminin yasaklanmasının “Bütün dünyaya 12 Mart hükümetinin bir insanî bir mesajı” olarak gördüğünü de savunmuştur.⁷³

Dönemin en yetkili isimlerinden Nihat Erim tarafından “Türkiye’nin dış alemden prestijini arttırmaya yönelik alınan karar” olarak nitelenen haşhaş ekiminin yasaklanmasının kuşkusuz başka gerekçeleri de vardır. Erim, kararın ABD baskısı altında alınmadığını bir kez daha yineleyerek hem Türkiye’nin ve hem de haşhaş ekicisinin uzun vadeli çıkarlarının göz önünde tutulduğunu savunmuştur. Erim, Demirel zamanında başlayan ekim alanlarının daratılması kararından da söz ederek; üretime devam edilen dört ilin ekonomik durumunu Devlet Planlama Teşkilâtı’na (DPT) etüt ettirdiğini belirtmiştir.⁷⁴ Ekonomik açıdan bu illerin 67 il içinde üst sıralarda yer almadığını gördüğünü de savunan Erim düşüncesini şöyle dile getirmiştir: “...mesela Afyon ili 51. sırada yer almaktaydı. Yüzyıllardır haşhaş ektiği halde ekonomik bakımdan... gelişmeyen bu illere... Amerikan yardımıyla, dünyanın en modern tarım sistemini getirsek acaba nasıl olur?”⁷⁵ Nihat Erim, ABD’nin eroin meselesinden dolayı “sıkışmış” olduğu bir ortamda alınacak yasaklama kararıyla yedi ili kapsayacak bir tarım reformuna girişmeyi amaçladığını da ifade etmiştir. Nihat Erim’in şu ifadeleri ABD’den beklentisini ortaya koymasına bakımından da önemlidir: “...zaten 42 ilden 4 ile düşürülmüş olan haşhaşın tamamen üretilmesini yasaklamak, ...Amerika’nın bu konuda minnetini, muhabbetini ve her türlü yardımını kazanmak fikri, bende galip gelmişti...”⁷⁶ Erim, aynı doğrultudaki görüşlerini Başbakan Yardımcısı Sadi Koçuş’a da iletmisti. Özellikle Konya’nın Doğanhisar köylerinde başka bir ürün yetiştirilmesinin imkânsızlığını anlatan Koçuş’a cevap veren Erim, “Haklı olabilirsin... bir plânım var. Ben Bayındırlık Bakanı iken, kara yollarını Amerikalılara kurdurmuştum. Aynı yolu uygulayacağım. Bu kozu iyi kullanacağım. Haşhaş eken yerlere çeşitli sanayi tesislerini kurduracağım... Köylünün hayat standardı şimdikinin en az birkaç katı olacak...”⁷⁷ görüşünü savunmuştur. Erim’in bu düşüncelere samimi olarak inandığını da belirten Koçuş, haşhaş ekim yasağının ABD baskısı altında alındığı iddialarını da

⁷² İlhan Lütem, *Erim’den Mektuplar*, b.y.y., İstanbul, 1992, s. 105.

⁷³ *Age.*, s. 105-106.

⁷⁴ Erim, *age.*, ss. 231-232.

⁷⁵ *Age.*, s. 232.

⁷⁶ *Age.*, s. 233.

⁷⁷ Sadi Koçuş, *12 Mart Anıları*, May Yayınları, İstanbul, 1978, s. 148.

reddetmiştir. Ne var ki böylesine kritik bir kararda ABD'ye karşı “*dostluk ve güven duyguları*” içinde hareket etmenin ne denli isabetli olduğu tartışmalıdır. Nitekim Nihat Erim'in başbakanlığı bütün bu tasarımlarını hayata geçirecek kadar uzun sürmediği gibi, 12 Mart rejiminin sona ermesinden sonra gelen Ecevit Hükûmeti'nin haşhaş ekim yasağından vazgeçme kararı alması Bülent Ecevit'e “milliyetçilik” bağlamında önemli bir kredi sağlamıştır.

Haşhaş Ekiminin Yasaklanması Sonrası Erim'in ABD'li Yetkililerle Temasları

Başbakan Nihat Erim'in ABD'lilerle yürüttüğü temaslarda zaman zaman haşhaş konusu gündeme gelmiştir. Erim, hükûmetin aldığı yasaklama kararının hemen ardından William Handley ve eski Ankara Büyükelçilerinden Parker Hart ile Yabancı Konuklar Köşkü'nde bir araya gelmiştir.⁷⁸ Görüşmenin ana konusu Kıbrıs olmakla beraber söz, hükûmetin haşhaş ekimini yasaklama kararına da gelmiştir. Başbakan Erim, alınan karardan askerler de dahil her kesimin memnun olduğunu ve Türk-Amerikan ilişkilerinde “1948-49 havasını yakalama” arzusunda olduklarını söylemiştir.⁷⁹ Görüşmeye katılan isimlerden ABD Ankara Büyükelçisi Handley, alınan sonucu “*ferkalâde*” ifadesiyle nitelemiş ve ayrıca Başkan Nixon'un Erim'i övgüyle karşıladığını da bildirmiştir.⁸⁰ Başbakan Erim'in neticeden ordunun da memnun olduğunu açıklaması, yukarıda ele alınan MGK toplantısında Genelkurmay Başkanı'ndaki rahatsızlığın giderildiği anlamına da gelmektedir.

Başbakan Nihat Erim ise bir kere daha konuya “*beşeri açıdan*” yaklaştıklarını söylemiş ve:

“...ayrıca bildiğiniz gibi büyük bir tarım reformu yapacağız. Orta Anadolu'da afyon konusunda uygulayacağımız programın sonuçlarından tarım reformu çalışmalarımızda yararlanacağız. Bu bölgede elde edeceğimiz sonuçlar bize örnek olacak... Ona göre Dünya Bankasından ve diğer dış kaynaklardan yardım isteyeceğiz.” demiştir.⁸¹

Erim, Atatürk'ün de hedefi olan tarım reformunu sonraki iktidarların yapamadığını; ancak kendisinin bir daha seçilmeme endişesi taşımadığı için bunu

⁷⁸ *Tercüman*, 2 Temmuz 1971, s. 1.

⁷⁹ Başbakan Nihat Erim'in ABD Ankara eski Büyükelçisi Parker Hart ile 1 Temmuz 1971 tarihinde yaptığı görüşmeye dair tutanaktan alıntı. (*Nihat Erim Özel Arşivi*, (Tasnife Girmemiş Özel Evrak.)

⁸⁰ Başbakan Nihat Erim'in ABD Ankara eski Büyükelçisi Parker Hart ile 1 Temmuz 1971 tarihinde yaptığı görüşmeye dair tutanaktan alıntı. (*Nihat Erim Özel Arşivi*, (Tasnife Girmemiş Özel Evrak.)

⁸¹ Başbakan Nihat Erim'in ABD Ankara eski Büyükelçisi Parker Hart ile 1 Temmuz 1971 tarihinde yaptığı görüşmeye dair tutanaktan alıntı. (*Nihat Erim Özel Arşivi*, (Tasnife Girmemiş Özel Evrak.)

gerçekleştireceğini de söylemiş ve “Washington’da bizim burada ne yapmak istediğimizi anlatın. Müttfikiniz Türkiye’yi her bakımdan, özellikle iktisadi ve sosyal yönden kuvvetlendireceğim. Türkiye istikrarlı, kuvvetli ve güvenilir bir ülke olacak.” demiştir.⁸² Başbakan Nihat Erim’in tarımsal hedeflerinin büyüklüğünü ve kendisine güvenini gösteren bu sözler, aynı zamanda söz ettiği dönüşümü yaparken en önemli dayanak noktasının ABD olacağını göstermesi bakımından da önemlidir. Ancak Parlamento’da çoğunluğun AP’de olduğu bir ortamda bu tür reformları hayata geçirmenin zorluğu da ortadadır.

12 Mart dönemi ABD ile Türkiye arasında yakın ilişkiler devam etmiştir. Örneğin ABD Başkan Yardımcısı Spiro Agnew’in 1971 Ekim ayında Ankara’ya kendi isteğiyle bir ziyarette bulunacağı ve Başbakan Erim tarafından havalimanında karşılanacağı bildirilmiştir.⁸³ Nitekim Agnew’in ziyareti sırasında afyon ekiminin yasaklanması konusu taraflar arasındaki görüşmelerde yeniden gündeme gelmiştir. Başbakan Erim, Agnew ile bir araya geldiğinde Türk dış politikasının II. Dünya Savaşı’ndan itibaren gelişiminden söz etmiş ve Batı ittifakına verdikleri önemi anlatmıştır. Agnew ise Sovyetlerle ilişkiler, Kıbrıs gibi başlıklara değindikten sonra şunları söylemiştir: “Afyon üretimini 1972 sonbaharından itibaren durdurma kararımızı büyük bir cesaret ve fedakârlık örneği olarak kabul ediyoruz. Amerika’nın bu konuda duyduğu minnettarlığı ifade etmek istiyorum.”⁸⁴ Basına yansıyan haberlerde ise “haşhaş üreticisine yardım için Kasım ayında ABD ile anlaşma yapılacağı”ndan söz edilmiştir.⁸⁵ ABD ile yürütülen temaslara ilgili olarak basında çıkan haberlerde Amerikalıların, Türkiye’ye en az 40 milyon dolar tazminat ödemeye hazır olduğu bildirilmiş; Tarım Bakanı Orhan Dikmen ise “...maddi manevi büyük zararlara uğramamıza rağmen Birleşmiş Milletler idealine ve prensiplerine daima sadakat gösteren memleketimizi, bütün Türkiye’de haşhaş ekimini yasaklamış bulunmaktadır” demecini vermiştir.⁸⁶ Basında çıkan haberlere göre ayrıca afyon üretimi yapılan yerlere 1975’e kadar en az 300 milyon lira değerinde yatırım yapılması da planlanmaktadır.⁸⁷ I. Erim Kabinesi’nin son günlerinde de haşhaş tazminatına “sakız, tohum, kapsül ve sap” esas olacağı açıklanmıştır.⁸⁸ Ayrıca haşhaş ekiminin yasaklandığı yedi ilde üreticilere alternatif gelir

⁸² Başbakan Nihat Erim’in ABD Ankara eski Büyükelçisi Parker Hart ile 1 Temmuz 1971 tarihinde yaptığı görüşmeye dair tutanaktan alıntı. (*Nihat Erim Özel Arşivi*, (Tasnife Girmemiş Özel Evrak.)

⁸³ Yeni Asır, 11 Ekim 1971, s. 2.

⁸⁴ Başbakan Nihat Erim’in ABD Başkan Yardımcısı Spiro Agnew ile 11 Ekim 1971 tarihinde yaptığı görüşmeye dair tutanaktan alıntı. (*Nihat Erim Özel Arşivi*, Tasnife Girmemiş Özel Evrak.)

⁸⁵ *Cumhuriyet*, 12 Ekim 1971, s. 1.

⁸⁶ *Cumhuriyet*, 4 Kasım 1971, ss. 1-7.

⁸⁷ *Yeni Asır*, 4 Kasım 1971, s. 2.

⁸⁸ *Cumhuriyet*, 2 Aralık 1971, s. 1.

kaynaklarının temini için çalışmaların sürdüğü de bildirilmiştir.⁸⁹ 3 Aralık 1971 günü ise kabinesinden 14 bakanın istifası üzerine Nihat Erim başbakanlıktan istifa etmiş ve I. Erim Kabinesi böylece sona ermiştir.⁹⁰ Erim, her ne kadar yeniden görev almak istememişse de Cumhurbaşkanı Sunay'ın ve komutanların ısrarları sonucunda yeniden kabine kurma teklifini kabul etmiştir.⁹¹ II. Nihat Erim Kabinesi de 11 Aralık 1971 Cumartesi günü ilan edilmiştir.⁹²

II. Erim Hükûmeti Döneminde Haşhaş Politikaları Ve Değerlendirmeleri

Başbakan Nihat Erim, kurmuş olduğu ikinci kabinenin programını 16 Aralık günü Meclis'e sunmuştur. Programın sunumu sırasında haşhaş ekiminin yasaklanması kararından da söz eden Erim, şunları söylemiştir: “Yedi ili içine alan haşhaş bölgesindeki afyon üreticisine, mahsü[u]lünün karşılığı tazminat olarak ödenecektir. Aynı zamanda bu bölgedeki çiftçilere daha iyi bir hayat seviyesi sağlayacak yeni yatırımlara gidilecektir. Bu yolda tedbirler alınmış ve alınmaktadır. Bunlar kısa sürede sonuç vermeğe başlayacaktır.”⁹³ Kabine programının görüşülmesi sırasında Denizli milletvekili Mehmet Emin Durul, haşhaş ekiminin yasaklanması karşısındaki fikirlerini açıklamıştır. Durul, hükûmetin ABD ile hazırlıksız bir antlaşma yaptığını; üreticiye ne zaman ve ne miktarda ödeme yapılacağını bilinmediğini ileri sürmüştür. Ekicilerin zor durumda olduğunu da söyleyen Mehmet Emin Durul, gereken önlemler alınmazsa yeni zorluklar doğabileceğini de söylemiştir.⁹⁴ Görüşmelerin sona ermesinden sonra yapılan oylamada Erim Hükûmeti, 301 kabul oyuna karşılık, 45 ret ve 3 çekimser oyla Meclis'ten güvenoyu almayı başarmıştır.⁹⁵ 1972 yılının başında da ABD tarafından haşhaş ekiminin yasaklanmasına karşılık Türkiye'ye ödenecek “hibe yardımının” ilk taksidine karşılık 7 Ocak tarihli 2 milyon dolarlık anlaşma ve 20 Ocak tarihli 300 bin dolarlık anlaşma Erim Kabinesi tarafından 14 Şubat 1972 günü onaylanmıştır.⁹⁶

ABD Dışişleri Bakanı William Rogers tarafından sunulan dış politika raporunun Türkiye'yle ilgili olan kısmında Erim Hükûmetleri'nin haşhaş siyasetine dair değerlendirmeler yapılmıştır. Raporda iki ülke arasındaki yakın ilişkiler sayesinde ABD'ye kanun dışı yollardan gelen eroinin durdurulduğu

⁸⁹ *Cumhuriyet*, 2 Aralık 1971, s. 7.

⁹⁰ *Yeni Asır*, 3 Aralık 1971, s. 1.

⁹¹ Nihat Erim, *Günlükler: 1925-1979 II. Cilt*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 987-988.

⁹² *Yeni Asır*, 12 Aralık 1971, s. 1.

⁹³ *Yeni Asır*, 17 Aralık 1971, s. 2.

⁹⁴ *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 20 Aralık 1971, B: 18, O: 1, C: 19, ss. 540-541.

⁹⁵ *Cumhuriyet*, 23 Aralık 1971, s. 1.

⁹⁶ *Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi*, Fon No: 30 030, Kutu No: 278, Dosya Gömleği No: 02, Sıra No: 10.

vurgulanmıştır. Başbakan Erim'in bu konudaki tutumunun övüldüğü raporda ayrıca ABD'nin haşhaş üretilen yerlerde farklı bir sanayinin kurulmasına kadar geçecek sürede çıkacak sorunları çözümede Türk hükûmetine destek olacağı vurgulanmıştır. Ayrıca gelecek 3-4 yıl içinde Türkiye'ye bu amaçla 35 milyon dolar yardım sağlanacağı bildirilmiştir.⁹⁷

II. Erim Hükûmeti döneminde Başbakan Nihat Erim'in ABD'ye yaptığı resmî ziyaret iki ülke arasındaki ilişkilerde önemli bir aşama teşkil etmiştir. Ziyaret aynı zamanda Nihat Erim'in haşhaş politikaları üzerine yaptığı açıklamalar bakımından da önem arz etmektedir. Başbakan Erim, ziyaret öncesinde ABD Büyükelçisi Handley ile bir araya gelmiştir. Amerikan elçisi özellikle haşhaş konusunda çıkan yasadan ve kanunun uygulanmasından memnun olduklarını söylemiştir. Erim ise bu deneyimle *"iyi ve doğru yolda"* olduklarını gördüklerini söylemiş; ardından da kaçakçıların bazı olumsuz propagandalarından söz etmiştir. Erim ayrıca üreticilerin o yılki mahsülü kendilerine teklif ettiklerini de sözlerine eklemiştir.⁹⁸ Nihat Erim'in ziyareti öncesinde Türkiye ile ABD arasındaki ilişkilerde *"kördüğüm"* halini almış bulunan haşhaş sorununun çözülmesi iki taraf arasındaki gerginliklerin azalmasını da sağlamıştır.

Başbakan Nihat Erim, ABD Başkanı Richard Nixon'un resmî davetlisi olarak 18 Mart 1972 tarihinde New York'a gelmiştir. Erim, ilk açıklamasında Türkiye ile ABD arasında *"1947'den beri köklü dostluk"* kurulduğunu söylemiştir.⁹⁹ Erim, ABD'de *"New York Times"* gazetesine verdiği demeçte çeşitli konulara dair değerlendirmeler yaparken; sorular üzerine hükûmetinin haşhaş politikasını da izah etmiştir. Erim, karar nedeniyle eleştiriler aldığı ve bunları önlemek adına Nixon'dan yardım isteyip istemeyeceğine ilişkin bir soruya şu cevabı vermiştir: *"Karar Türk Hükûmeti tarafından tek yanlı olarak alınmıştır. İnsancıl maksat ve düşüncelerin mahsülüdür. Tenkit edileceğimizi biliyorduk... Şuna eminiz ki, Amerika'nın öngördüğü tedbirler başarılı olacaktır..."*¹⁰⁰ Başbakan Erim, ABD'nin yeterli malî destek vermemesi halinde tutumun ne olacağına dair bir soruyu cevaplarken de Türk hükûmetinin kararlarında serbest olduğunu vurgulamış ve *"şayet çiftçiye yeteri kadar tazminat ödenmezse... Türk hükûmetinin her türlü kararı hür olarak alacağı aşikârdır."* demiştir. Erim böylece haşhaş konusunda inisiyatifin kabinesinde olduğu vurgusunu ön plana çıkartarak, ABD kamuoyuna baskılara boyun eğmedikleri ve sonraki süreçte de eğmeyecekleri mesajını vermiştir.

⁹⁷ *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, Mart-Ağustos 1972, Sayı. 90, T.C. Dışişleri Bakanlığı, s. 17.

⁹⁸ Başbakan Nihat Erim'in ABD Ankara Büyükelçisi William Handley ile 13 Mart 1972 tarihinde yaptığı görüşmenin özetinden alıntı. (*Nihat Erim Özel Arşivi*, (Tasnife Girmemiş Özel Evrak.)

⁹⁹ *Cumhuriyet*, 19 Mart 1972, s. 1., *Yeni Asır*, 19 Mart 1972, s. 1.

¹⁰⁰ *Yeni Asır*, 21 Mart 1972, s. 3.

Başbakan Nihat Erim, Amerika ziyareti boyunca yaptığı temaslarda sık sık afyon üretimini yasaklama kararına değinme zorunluluğu hissetmiştir. New York'ta Dış İlişkiler Derneği'nde bir konuşma yapan Erim, Türkiye'de üretilen kaliteli haşhaşın daha çok tıp sahasında kullanıldığını; ancak ABD'ye kaçak yollardan giren haşhaş konusunda yeni yeni delillerle karşılaştıklarını anlatmıştır. Üretim kademeli olarak azaltıldığını ve sonunda da tamamen yasaklandığını bildiren Başbakan Erim, "...kararımız dost ve müttefikimiz Birleşik Amerika'da uyuşturucu... alışkanlığını azaltmaya yardımcı olursa, bahtiyarlığımız büyük olacaktır." demiştir.¹⁰¹ Nihat Erim'in bu demecinde dikkat çeken husus ABD'ye giren kaçak haşhaştan söz etmesi ve aldıkları kararın bu ülkedeki uyuşturucu kullanımı azaltmasını beklediklerini ifade etmesidir. Erim, burada geçmişteki Türkiye'nin çıkarlarını korudukları ve Amerikan baskılarını dikkate almadıkları yönündeki söyleminden ayrılmış görünmektedir.

Başbakan Nihat Erim, 21 Mart 1972 günü Beyaz Saray'da Başkan Richard Nixon ile bir araya gelmiştir. Erim'i karşılama töreninde bir konuşma yapan Nixon, Türkiye ile olan iyi ilişkileri sürdürme gayretinden söz etmiştir.¹⁰² Başkan Nixon ayrıca Türkiye ile aralarındaki ittifakın askerî konuların ötesine de geçtiğini vurguladıktan sonra şunları kaydetmiştir: "örneğin ...uyuşturucu ile mücadele konusunda, hükümetiniz kuvvetli bir liderlik ve işbirliği ruhu ile hareket etmiştir. Bu sorunun ele alınmasında büyük fayda sağlayan bu tutumunuzdan dolayı size minnettarız."¹⁰³ ABD'de bulunmaktan memnuniyetini belirten Başbakan Erim de Türk-Amerikan ilişkilerini güvenlik ve ve barış için hayati önemde gördüklerini söylemiştir.¹⁰⁴

Başbakan Erim, ABD ziyareti sırasında NBC Televizyonu'na konuk olmuş ve burada hükümetin politikalarına ilişkin soruları cevaplandırmıştır. Erim'e yöneltilen soruların çoğunun haşhaş üretiminin yasaklanması kararıyla ilgili oluşu dikkat çekicidir. Nihat Erim, yasaklama kararı sonrasında Türkiye'de bazı tereddütler bulunduğu dair iddiaları redderek, kararın "insani nedenlerle" alındığını tekrarlamış ve "Daha başka mahsuller ve daha başka işler bulmakta başarılı olacağımıza ve sağlayacağımız gelirin haşhaştan sağlanan gelirden daha az olmayacağına inanıyorum." demiştir.¹⁰⁵ Erim, halen son mahsulün yetiştirildiğini ve üreticiye malı devlete satmaları halinde kilosuna 525 Türk Lirası (TL.) ödeme vaadinde bulduklarını ve bunun "normal fiyatın üç katından fazla" olduğunu açıklamıştır.

¹⁰¹ Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Mart-Ağustos 1972, s. 24.

¹⁰² Cumhuriyet, 22 Mart 1972, s. 7.

¹⁰³ Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Mart-Ağustos 1972, s. 27.

¹⁰⁴ Age., s. 28

¹⁰⁵ Resmî Temaslar: Sn. Başbakan ve Sn. Bayan Erim'in Birleşik Amerika'yı Ziyareti 18-23 Mart 1972, Amerikan Basın ve Kültür Merkezi, 1972, s. 50.

Başbakan Nihat Erim, yasaklama kararının siyasî zorluklara yol açıp açmadığına dair bir soruya cevap verirken; “*Tabii. Bu tedbir geniş ölçüde tenkitlere maruz kalmaktadır. Çünkü Türkiye’de hippiler afyon kullanmamaktadır. Bildiğimiz gibi bizde uyuşturucu madde müptelaları mevcut değildir, ya da çok azdır. Bunlar uluslararası bir sorun teşkil etmemektedir.*”¹⁰⁶ demiştir. Erim, bu soruyu cevaplarırken Türkiye’de kendilerine yöneltilen tenkitlerden söz etmek yerine gençler arasında afyon kullanımı olmadığını söylemeyi tercih etmesi dikkat çekicidir. Erim ayrıca, “*Yasaklama kararı Türkiye’nin Amerika ile lüzumundan fazla ilişkilerinin, Amerika’nın Türkiye’de isteklerinin kabul edilmesinin bir tezahürü olarak görülüyor mu?*” sorusuna Truman Doktrini’nden beri Türkiye’ye ABD yardımının sürdüğünü anımsatmış ve “*...Şimdi Amerika’ya insancıl düşüncelerle birşeyler yapabilmek fırsatına sahip olduk. Bundan gurur duyuyoruz. Bu kararımızı yeniden gözden geçirmeyi düşünmüyoruz. Kararımız kesindir.*” cevabını vermiştir.¹⁰⁷

Başbakan Nihat Erim’in ziyaretinin ardından yayınlanan Türk-Amerikan ortak bildirisinde çeşitli konuların yanı sıra haşhaş meselesine de yer verilmiştir. Bildiride özetle haşhaş konusunda şunlar kaydedilmiştir:

“İki lider, uyuşturucu madde suistimali problemi üzerinde görüş teatisinde bulunmuştur... Erim, Türk çiftçilerinin gelir kaybına uğramalarını önleyici ve uluslararası iştirakin zarurî olduğu plân ve programlar hazırlandığını belirtmiştir. Başkan Nixon, Türkiye’nin haşhaş ekimini yasaklamak suretiyle aldığı cesur ve insancıl karardan dolayı Amerikan halkının takdirlerini izhar etmiştir. Başkan, ayrıca, Türk çiftçilerinin yaşama şartlarını geliştirmeye duyduğu özel ilgiyi belirtmiştir. Başkan Nixon, Amerika’nın, Türkiye’nin bu alandaki gayretlerine ikili ve çok taraflı olarak yardımcı olmaya büyük önem atfettiğini ifade etmiştir.”¹⁰⁸

Erim, ABD gezisinden Ankara’ya dönüşünde verdiği demeçte ortak bildiriye de görüldüğü üzere iki ülkenin “*her konuda... iki memleketin tam bir anlayış içinde*” olduklarını beyan etmiştir.

Nihat Erim, 12 Mart Muhtırası’nın zorlu koşullarında üstlendiği Başbakanlık görevini iç siyasetteki gelişmeler nedeniyle uzun süre devam ettirememiş ve Meclis’teki partilerin desteğini kaybetmesi sonucu 17 Nisan 1972 tarihinde görevinden istifa etmiştir.¹⁰⁹ Erim’in istifasıyla 12 Mart’ın tartışmalarla dolu bir dönemi sona ermiştir.

¹⁰⁶ *Age*, s. 50.

¹⁰⁷ *Age*, s. 51.

¹⁰⁸ *Yeni Asır*, 24 Mart 1972, s. 2.

¹⁰⁹ Gülen, *agt.*, s. 632.

Sonuç

12 Mart döneminin ilk Başbakanı Nihat Erim'in kurduğu kabinelerin karşı karşıya kaldığı en önemli dış politika sorunlarının başında haşhaş meselesi gelmiştir. Demirel'in Başbakanlığı sırasında ABD'den gelen telkinler/baskılar Nihat Erim'in döneminde de devam etmiştir. Nihat Erim, 12 Mart döneminin kaotik ortamında Başbakanlığa gelir gelmez çözmek durumunda olduğu pek çok sorun arasında haşhaş meselesine ağırlık vererek ve inisiyatif kullanarak üretimi yasaklama kararı almıştır. Erim yasaklama kararının gerekçesini kamuoyuna uyuşturucu madde bağımlılığına karşı "*insani yükümlülük*", "*12 Mart rejiminin ABD'ye jesti*", "*Amerikan askerî yardımına karşılık verebilme düşüncesi*" gibi argümanlarla izah etmeye çabalamış; baskı iddialarını ise reddetmiştir. Ne var ki, kamuoyuna sunulan bu gerekçelere rağmen ABD'nin yasaklama kararının çıkması için önerilen takvime uygun şekilde hareket etmekten de kaçınmamıştır. Bu noktada Erim'de ABD'nin sempatisini kazanarak hedeflediği tarımsal dönüşüme kaynak sağlama düşüncesinin ağır bastığı gözlenmektedir. Dolayısıyla yasaklama kararı alırken ABD'den verilen takvime uygun hareket ederek kredi elde etme konusunda, Türkiye'nin güçlük çıkarmadığı izlenimi yaratarak, avantaj sağlamayı amaçladığı da düşünülebilir.

Nihat Erim'i Türkiye'de haşhaş ekimini tamamen yasaklamaya iten nedenler arasında onun Amerika'dan sağlanacak malî destekle üreticilere farklı alanlar açabileceğine olan inancı da önem teşkil etmektedir. Tıpkı 1940'ların sonunda karayollarındaki dönüşüme benzer şekilde ABD desteğiyle haşhaş yerine ikame edebileceği sanayii alanları tesis edebileceğini düşünmüştür. Gerçi böyle bir endüstriyel dönüşüm için gereken maliyetin çok daha fazla olabileceği Erim'in bakanları tarafından dile getirilmişse de o, yasaklama kararı sonrasında ABD'nin desteğiyle gereken kaynağı sağlayabileceğini ummuştur. Ancak iktidarda uzun süreli kalma olanağı bulamayan Erim'den sonra gelen Ecevit Hükümeti, büyük propagandalarla haşhaş ekimini yeniden serbest bırakmıştır.

Nihat Erim'in kurduğu ilk kabinenin haşhaş ekimine dair karar aşamasında olduğu günlerde yapılan toplantılarda gerek Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ve gerekse askerî yetkililer en iyi çözümü bulma adına ABD'yle pazarlık yapılmasını hoş karşılamamışlardır. Bu ülkeden gelen askerî yardımın önemine binaen meselenin bir an önce çözümünü isteyen devlet erkânı, bir anlamda Nihat Erim'i de acil çözüme zorlamışlardır. Bu görüşlerden sonra müzakere sürecini bizzat ele alan Başbakan Erim, ABD'den gelecek destek karşılığında ekim yasağı kararı almıştır. II. Erim Hükümeti zamanında ABD'ye resmî bir ziyarette bulunan Başbakan Erim, Amerikan kamuoyuna yasaklama kararının gerekçelerini anlatmış ve haşhaş ekimi serbest bırakmayacakları mesajını vermiştir. Ancak 12 Mart dönemi sonrasında tekrar demokrasiye dönülmesiyle beraber haşhaş üretimi yasağı da tarihe karışmıştır.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Nihat Erim Özel Arşivi (Tasnife Girmemiş Özel Evrak)

Sürelî Yayınlar

Resmî Yayınlar

Dışişleri Bakanlığın Belleteni

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi

Millet Meclisi Tutanak Dergisi

Resmî Temaslar: Sn. Başbakan ve Sn. Bayan Erim'in Birleşik Amerika'yı Ziyareti 18-23 Mart 1972 (1972) Amerikan Basın ve Kültür Merkezi.

Dergiler

Yankı

Gazeteler

Cumhuriyet

Hürriyet

Son Havadis

Tercüman

Ulus

Yeni Asır

Mülakatlar

Nihat Erim'in Başbakanlığı döneminde Özel Kalem Müdürü olarak görev yapan Sn. Güner Öztekin ile 14 Kasım 2014 tarihinde yapılan görüşme.

Kitaplar

AHMAD Feroz (2007) *Demokrasi Sürecinde Türkiye: 1945-1980*, Hil Yayın, İstanbul, 3.bs.

AKER Ahmet (1975) *12 Mart Döneminde Dışa Bağımlı Tekelleşme*, Sander Yayınları, İstanbul.

AYDIN Suavi, TAŞKIN Yüksel (2014) *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İstanbul, İletişim Yayınları.

CEM İsmail (1993) *Tarih Açısından 12 Mart*, Cem Yayınevi, İstanbul, 3.bs.

ÇAVDAR Tefik (2004), *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950'den Günümüze)*, İmge Kitabevi, Ankara, 3.bs.

- DEMİREL Hüseyin (1977) *12 Mart'ın İyüzü: Nasıl Geldi, Nasıl Geçti?*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul.
- ERHAN Çağrı (1996) *Beyaz Savaş: Türk-Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- ERİM Nihat (2005) *Günlükler: 1925-1979 II. Cilt*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.
- ERİM Nihat (2007) *12 Mart Anıları* (Yay. Haz. Raşit ÇAVVAŞ), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- FİNCANCIOĞLU Yurdakul (2000) *Demirel: Demokrasinin Duraklama Yılları*, Büke Yayınları., İstanbul.
- HALE William (1996) *Türkiye'de Ordu ve Siyaset (1789'dan Günümüze)*, Hil Yayın, İstanbul.
- KARAOSMANOĞLU Attila (2005) *İzmir Karşyaka'dan Dünya'ya...*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 3.bs.
- KOÇAŞ Sadi (1978) *12 Mart Anıları*, May Yayınları, İstanbul.
- LÜTEM İlhan (1992) *Erim'den Mektuplar*, b.y.y., İstanbul.
- SÖNMEZOĞLU Faruk (1995) *ABD'nin Türkiye Politikası (1964-1980)*, Der Yayınları, İstanbul.
- ORAN Baskın (Ed.) (2009) *Türk Dış Politikası Cilt I: 1919-1980*, İletişim Yayınları, İstanbul, 14.bs.
- USLU Nasuh (2016) *Çatlak İttifak: 1947'den Günümüze Türk-Amerikan İlişkileri*, Nobel Yayıncılık, Ankara.
- YETKİN Çetin (2007) *Türkiye'de Askeri Darbeler ve Amerika: 27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971, 12 Eylül 1980*, Yeniden Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 4.bs.

Tezler

- GÜLEN Ahmet (2018) *Türk Siyasal Hayatında Nihat Erim*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü.

Elektronik Kaynaklar

- Milliyet Gazetesi* <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/>